

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, պրոֆեսոր

ԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ 1915 Թ. ԱՊՐԻԼԻ ՍԿԶԲԻՆ. ԱՎԱՆՑԻ (ԱՐՃԵՇ), ԱՐԾԿԵԻ (ԱԼՁԱՎԱԶ) ԵՒ ԲԵՐԿՐԻԻ ԿՈՏՈՐԱՍՏԵՐԸ¹

Ճատախի 1915 թ. մարտի 29-ի պայթյունավտանգ դեպքերից հետո, Վանի նահանգապետ Ջեւդեթը շարունակում էր իր հարաբերությունները Վանի հայ ղեկավար շրջանների հետ եւ իր «եղբայրական» երաշխիքներն էր տալիս Վանի հասարակական-քաղաքական գործիչներից մեկին՝ դաշնակցական Ա. Վուսմյանին՝ համատեղ ուժերով հայերի եւ քրդերի միջեւ խաղաղություն հաստատելու ճանապարհին: Սակայն ապրիլի 1-ին նրա հրամանով Վանի հայկական թաղերի մեջ գտնվող Համուդ աղայի զորանոցը, որ մինչ այդ դատարկ էր, միանգամից սպառնալիքներ, եւ այնտեղ տեղավորվեցին Ջեւդեթի հետ Բաշկալեից եկած 150 չերքեզները, ռազմաճակատից բերված 2000 հոգուց բաղկացած միլիի (ազգային. – Ա. Հ.) կանոնավոր զորամասերը, տարբեր տեղերից հրավիրված քուրդ հեծյալ եւ հետեակ հրոսակախմբերը: Բացի այդ՝ տեղական կառավարությունը պաշտոնապես զինում է քաղաքի եւ արվարձանների 15–80 տարեկան մահմեդական տղամարդկանց²: Պատմական վավերագրերը հաստատում են, որ իշխանություններն ընդհանուր առմամբ Վանի հայության դեմ են կենտրոնացնում շուրջ 6000 զինյալներ՝ չհաշված աշխարհագրորդ, 12 թնդանոթ եւ 2 գնդացի³:

Զբաղարարվելով դրանով՝ Ջեւդեթը Վանի ոստիկանապետ Վեֆիկ բեյի միջոցով հրամայում է 20–45 տարեկան զինվորացու բոլոր հայերին եւ 18–20 տարեկան նորակոչիկներին երեք օրվա ընթացքում ներկայանալ հաշվառման՝ հակառակ դեպքում սպառնում էր, որ «անսաստողները» մահվան կդատապարտվեն, իսկ նրանց ընտանիքները կաքսորվեն Բաղ-

¹* Ստացվել է՝ 2.04.2024, գրախոսվել է՝ 5.04.2024: Էլ. հասցե՝ avharutunyan@mail.ru:

² Տե՛ս Օ. Մ Ի Թ Ա Ր Ե Ն Ն, Վանի հերոսամարտը. Հերոսամարտը 1915 ապրիլի 7–1915 մայիսի 3, Սոֆիա, 1930, էջ 38:

³ Տե՛ս Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւհինգամեակի առթիւ. 1915–1930, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1930, էջ 30:

դադ էլ Սիրիա: Այդ մասին Վանի երիտասարդներից մեկը՝ Պ. Բագրունին հիշում է. «Ժողովուրդը չափէն աւելի լիւում է կատարում իրողութիւնները տեսնելով: Ախտիկի, Աւգարիկի, Հասան-Թամրանի, Հագարայի, ինչպէս եւ թուրք բանակին մէջ գտնուող հայ զինուորներու ջարդէն ետք այլեւս ամեն ինչ պարզ է, կուզուի նոյն վիճակը ստեղծել նաեւ հայութեան կեդրոնի-Վանի մէջ եւ Վանի հայութեան երիտասարդ շրջաններու մէջ յուզումը եւ ջղագրգռութիւնը վերին աստիճանի է: Որոշած ենք ընդառաջ չերթալ կառավարութեան եւ նոյնիսկ առաջնորդարանի կողմէ եղած յորդորներուն ու յայտարարութեանց, քանի որ պաշտօնապէս ստոյգ մահուան գիրկն է, որ պիտի տանին մեզ»⁴:

Ելնելով ստեղծված ոչ հուսադրող իրավիճակից եւ զգաստանալով մանավանդ Շատախի դէպքերից հետո՝ Վանի հայութիւնն ազգային մարմիններից ու կուսակցական ղեկավարներից պահանջում է վերսկսել ընդհատված ընդհանուր խորհրդակցությունները: Արդյունքում, որոշում է ստեղծել 14 հոգուց բաղկացած միջկուսակցական մի մարմին՝ Քաղաքական ժողով, որի քննությունն են հանձնվում Վանի հայ ազգաբնակչության բոլոր խավերի ու հոսանքների խնդիրները: Այդ կառույցում ընդգրկվում են Վանի բոլոր դասերի եւ խավերի, ազգային մարմինների եւ առաջնորդարանի աչքի ընկնող ներկայացուցիչները, ՀՅԴ, Սահմանադիր ռամկավար եւ ՍԴ հնչակյան կուսակցությունների պարագլուխները, այդ թվում՝ ռամկավարներից՝ Հովսեփ Գուլումճյանը, Ռուբեն Հովնանյանը, դաշնակցականներից՝ Իշխանը, Արամ Մանուկյանը, Գեւորգ Զիտեչյանը, հնչակներից՝ Հրանտ Գալիկյանը, Խաչատուր Զրբաշյանը, վաճառականներից՝ Ավետիս Թերզիբաշյանը եւ ուրիշներ:

1915 թ. ապրիլի 1-ին Քաղաքական ժողովն Այգեստանի Նորաշեն թաղամասի ս. Աստվածածին եկեղեցում խորհրդակցություն է հրավիրում Վանի առաջնորդական տեղապահ Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյանի ղեկավարությամբ եւ քննում փախստական զինվորների հարցը: Միաձայն որոշվում է շարունակել իշխանությունների համար առիթներ չստեղծելու քաղաքականությունը եւ գոհացում տալ կուսակալի պահանջներին: Նախատեսվում է մի նոր պատվիրակություն (կազմը՝ Ա. Թերզիբաշյան, Գ. Զիտեչյան եւ Ա. Վոսմյան) ուղարկել պատրվակ որոնող կուսակալի մոտ, կրկին անգամ փորձելու համաձայնություն եզրեր գտնել նրա հետ՝

⁴ Ա.-ԴՕ, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թթ., Երեւան, 1917, էջ 154, Հ. ԿՈՍՅԵԱՆ, Վան-Քաղաքամիջի Ապրիլեան կոիւնները, Երեւան, 1992, էջ 24:

բավարարել նրա պահանջները եւ երաշխավորությամբ ու մաս-մաս օսմանյան բանակին տրամադրել ամրաշեն զինվորներ, որոնք պետք է մեկնեին Արճեշ եւ աշխատեին ճանապարհների շինարարության վրա «թէկուզ նրանք դահնի ձեռքը մատնուին»⁵։ Վահե Թաշճյանը, կատարելով միանգամայն ճիշտ հարցադրում, նշում է. «Այս պայմաններում մէջ պէ՛տք էր շարունակել ամէլիները անգէն վիճակով ուղարկել ռազմաճակատ»⁶։

Քաղաքական ժողովը Վանի առաջնորդական տեղապահ Եզնիկ վարդապետին հանձնարարում է ապրիլի 2-ին հրապարակել մի կոչ, որով 18—45 (50) տարեկանները պետք է ցուցակագրվեին եւ կատարեին իրենց քաղաքացիական պարտքն օսմանյան պետության հանդեպ։ Կոչում մասնավորապես նշվում էր. «Հայ հասարակութեան, Օսմանեան պետութեան ներկայ պատերազմին մէջ, կառավարութեան վերջին կարգադրութեան համաձայն, Հայոց զինուորական ծառայութիւնը երկրագործական աշխատութեան եւ ճամբաներու շինութեանց յատկացուած ըլլալով եւ ձմեռուան եղանակին սոյն աշխատութիւնն թոյլատու չլինելու եւ այլն կարգ մը պատճառներով, հայ զինուորացունեին մէկ մասը իրենց պարտականութեան գլուխ չէին գտնուած։ Արդ՝ երկրագործական եւ ճամբայի աշխատութեանց եղանակը արդէն սկսած եւ մանաւանդ, վստահ, որ կառավարութիւնը եւ ազգը ամեն միջոցներ խորհած են պաշտպանելու զինուորներու կեանքը, պատիւը եւ տունը մնացած ընտանիքը, ջերմապէս կը յորդորենմ, որ մեր ազգայինմ ժամ առաջ ընդ առաջ երթան կառավարութեան պատուէրին եւ փութան կատարել իրենց ֆաղափացիական պարտականութիւնը։

Աղօթարար

1915, Ապրիլ 2

Վան-առաջնորդարան

Առաջն[որդական] փոխ[անորդ] Վանայ

Եզնիկ վրդ [արդապետ] Ներկարարեան»⁷։

Ըստ էության՝ կոչը խաբեություն էր եւ դավաճանություն հարազատ ժողովրդի հանդեպ։ Քաղաքական ժողովը եւ մասնավորապես իշխող դիրք գրավող դաշնակցությունը, աչքաթող անելով ժողովրդի հորդորները, շարունակ շեշտում էին հարմարվելու, համակերպվելու սկզբունքը եւ

⁵ Անդ։

⁶ Վ. ԹԱՇՃԵԱՆ, Իշխանը. Վանա իշխանի կեանքն ու գործունէութիւնը, Երեւան, 1994, էջ 178։

⁷ «Աշխատանք», Վան, 1915 թ. ապրիլի 4, թիւ 15=214, նաեւ Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հտ. ԺԱ., Պէյրուս, յունուար, 2015, էջ 296։

բարդություններից խուսափելու համար անհրաժեշտ էր համարում խոհականությունն ունենալ, բավարարել կառավարության պահանջները եւ ժամանակ շահել:

Ակամայից հարց է առաջանում՝ հանուն ինչի էր դաշնակցության եւ առաջնորդարանի այդ նվաստացումն ու համակերպումը, ուր մնացին նրանց՝ սերնդե-սերունդ ներարկած հեղափոխական-հայրենասիրական դաստիարակությունը եւ ներշնչանքը, ուր օրվա համար էին այն զենքերն ու զինամթերքը, որ նրանք պահում էին իրենց աչքի լույսի պես: Այս առիթով «Վարագ»-ը նկատում է. «Ուրիշ ի՞նչ մեծ նուաստացում եւ յիմարութիւն՝ քան նետել կամ թափել զէնքերը ու երթալ անգէն կոտորուիլ իբրեւ թրքական բանակի ամրաշէն բանուոր: Ամենախիստ զգուշութիւնը մի՞թե երբեմն ամենամեծ անզգուշութիւնը չէ: Ինչու չիղել 1896-ի եւ չխրատուել անկէ երբ գործը նոյն թուրքին հետ է: Ինչո՞ւ մոռնալ 1908-ը...»⁸:

Եւ վերջապես ամենակարեւորը. եթե դաշնակցությունն իրոք 1912 թ. մայիսի 5-ից իր կապերը խզել էր իթթիհատի հետ, ապա ինչո՞ւ չէր ապստամբում: Որքանով էին ճիշտ ըստ կարելիւն ժամանակ շահելու եւ նվազագույն զոհերով դուրս գալու նրա հուսահատական փորձերն ու մարտավարությունը, երբ երիտթուրքերն արդեն ի գործ էին դրել արեւմտահայոց ցեղասպանության քաղաքականությունը:

Ըստ էության՝ այլ կերպ էր մտածում Վանի երիտասարդությունը, որը դաշնակցության հիմնական ուժը հանդիսանալով, դեմ էր «խոհեմութեան» կարգախոսին եւ կոչ էր անում ինքնապաշտպանության: Նա ըմբոստացավ իր ղեկավարության վարած զգոնության քաղաքականության դեմ, հանդես բերեց արիություն եւ դիմադրական պայքարի կորով, նշելով, որ «սարեր, ձորեր անարգ խայտառակ մահուան փոխարէն հոս նամուսով կը մեռնին»⁹: Նրանք վստահ էին, որ «կառավարութիւնը դաւեր է լաւում, նա անվերջ դէպքեր է ստեղծում եւ ջարդերի պատրաստութիւններ է տեսնում», հետեւաբար «չալիտի խաբուեմք. կառավարութեանը վստահիլ այլեւս յանցանք է, ինչ լինելու է, թո՛ղ լինի»¹⁰: Սակայն կացությունը ծանր էր, քանի որ դրված էր մի ամբողջ ժողովրդի գոյության խնդիրը, եւ յուրաքանչյուր առիթ կարող էր ահալոր ջարդերի պատճառ դառնալ: «Յամառիլ եւ

⁸ «Վարագ», բացառիկ, նուիրուած Մեծ եղեռնի եւ Վանի հերոսամարտի 50-ամեակի տարեդարձներուն, 1915–1965, 1965 թ. ապրիլ, թիւ 49, էջ 102:

⁹ Հ. ԿՈՍՈՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 25:

¹⁰ Օ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 43:

շարունակել զիջումներու նամապահը,— գրում է Օ. Մխիթարյանը,— յիմարութիւն մըն էր, որ վայել չէր ո՛չ Դաշնակցութեան եւ ո՛չ ալ Վանի ռազմունակ երիտասարդութեան»¹¹:

Կոչն իրականացնելու համար ընտրվում է հատուկ մասնախումբ, որը պետք է սկսեր 18–45 տարեկանների ընդհանուր ցուցակագրումը եւ ապրիլի 6-ին զինվորացուների առաջին խումբը՝ շուրջ 500 հոգու՝ Ա. Թերզիբաշյանի ու Հ. Գուլումճյանի ուղեկցությամբ հանձնել կառավարությանը¹²: Սակայն, այս եւ նմանատիպ այլ կոչերն ու զիջումներն այլեւս արդյունք չունեցան, քանի որ կուսակալն անվերապահորեն պահանջում էր, որ Այգեստանի եւ Քաղաքամեջի զինվորական հաշվառման տակ գտնվող 4000 հայ զինվորներն առանց երաշխիքի ներկայանային «ծառայության»¹³: Ինչպես Հ. Մորգենթաուն է մատնանշում, զորակոչիկներին ուղղակիորեն ցանկանում էին կոտորել՝ հայ բնակչության ցանկացած դիմադրություն գլխատելու համար¹⁴:

Բազում հարցերի պատասխանն ստանալու ակնկալիքով Վանի երիտասարդությունը 1914 թ. ապրիլի 2-ին Այգեստանում գտնվող «Աշխատանք»-ի խմբագրատանը հանդիպում ունեցավ Իշխանի, Արամի եւ Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, Վանի դաշնակցության Արեւմտյան բյուրոյի անդամ՝ Ա. Վռամյանի հետ: Հատկանշական է ժողովի ժամանակ Ա. Վռամյանի տված բացատրությունն իր, Արամի եւ Իշխանի վրա բարդված մեղադրանքների առիթով. «Դուք կը խօսիք կառավարութեան դաւադրութեան մասին: Այո՛, ես գիտեմ, որ օր մը իմ դիակը փռուած պիտի մնայ Այգեստանէն Քաղաք տանող ճամբուն վրայ: Գիտեմ, որ այն 500 ամէլէները, զոր մենք խոստացել ենք տալ առաջին առթիւ, դէպի անստոյգ ապագայ մը, թերեւս դէպի մահը կ'առաջնորդենք, բայց... մենք չպիտի սկսենք, մենք չպիտի տանք ազդանշանը: Եւ, վերջապէս, մենք համոզուած ենք ձեզ հետ, որ հակառակ մեր բոլոր զիջումներուն եւ խաղաղասիրական ձգտումներուն՝ օր մը անհրկու փոթորիկը պիտի պայթի մեր գլխուն: Այդ օրերը մօտեցած են... Բայց մեր ամբողջ նպատակն է քիչ զոհերով ազատիլ այս վիթխարի հարուածեն... Թո՛ղ Վռամեան մը չըլլայ, թո՛ղ Իշխան մը սպանուի, թո՛ղ 500 ամէլէներ

¹¹ Անդ:

¹² Տէս Յոնեշեր ԱՐՄԵՆԱԿ ԵԿԱՐԵԱՆԻ, Գահիրէ, 1947, էջ 185:

¹³ Հատ միս Նեփիր՝ 3000 զինվոր: Տէս Ճ. ՊՐԱՅՍ ԴԵՐԿՈՄՍ, Անգղիական կառավարութեան կապույտ գիրքը Հայկական Մեծ եղեռնի մասին (1915–1916), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 71:

¹⁴ Տէս H. MORGENTHAU, Ambassador Morgenthau's story, New-York, 1926, էջ 298:

անստոյգ կամ անխուսափելի մահուան ենթարկուին, թո՛ղ ամբողջ գաւառ մը նոյնիսկ հուրի ու սուրի տակ ոչնչանայ... Բայց թո՛ղ փրկուի մեծամասնութիւնը, թո՛ղ կարենայ ճողոպրիլ հայութիւնը իբրեւ ազգային հաւաքականութիւն... Միայն վերջին բոպէին, երբ այլեւս ոչ մէկ նամբայ կը մնայ, եւ թշնամիի սուրը կը երկարի ամբողջ հայ ազգի պարանոցին առհասարակ, այն ատեն ոչ ոք պիտի մեղադրէ ձեզ, եթէ դուք եւս դիմէք ձեր առաջարկած ինքնապաշտպանութեան գէնիին եւ պաշտպանէք ինքզինքնիդ ու ձեր ազգութիւնը...»¹⁵:

Հ. Կոստյանը, փորձելով արդարացնել Վանի դաշնակցական գործիչների գործելակերպը, նշում է. «Մեր առաջնորդները կ'ըմբռնէին Ձեկտէթի խաբկանքները, ինչպէս նաեւ ամուր պահանջներում աստառը, բայց իրենց կեանքի գնով անգամ կողմնակից էին համաձայնութեան, հաշտութեան բոլոր միջոցներու սպառումն: Զոհել ինչ որ կարելի է, ժողովրդի գոյութիւնը գէթ մէկ օր, մէկ ժամ անգամ երկարացնելու համար,— այս էր իրենց տեսակէտը»¹⁶:

Սակայն 500 զինվոր գիտակցված եւ կամավոր կերպով զոհելը չի իրականանում Բերդակի դեպքի պատճառով, իսկ դրանից հետո դաշնակցությունը «բացում է աչքերը» եւ հաշվի նստում Վանի մյուս կուսակցությունների, ազգային մարմինների ու խմբերի հետ՝ հասկանալով, որ պետք է դիմել ինքնապաշտպանության: Արդյունքը լինում է այն, որ Քաղաքական ժողովը որոշում է գումար հավաքել եւ զենք գնելու նպատակով այն բաշխել կուսակցություններին¹⁷:

1915 թ. ապրիլի 2–4-ին Վանում դեռ բաց էին դպրոցները, խաչ-փողոցի, Արարքի խանութները եւ քաղաքի շուկան, որի պաշտպանության եւ հսկողության, ինչպես նաեւ գիշերային անցուղարձին հետամուտ լինելու համար 1914 թ. նոյեմբերից կառավարության թույլտվությամբ եւ կարգադրությամբ կազմվել էր 15 հոգուց բաղկացած պահակախումբ՝ ոստիկանապետի գլխավորությամբ¹⁸: Սակայն կուսակալը նոր գործառն է մտցնում քաղաք, դրանք տեղավորում զորանոցներում, Զիտեչյանների տանը (ուր այդ օրերին Ֆրանսիական հյուպատոսություն էր, իսկ ավելի վաղ այն Վանի նահանգապետերի բնակարանն էր): Սրա արդյունքում Քաղաքամեջի ու շրջանների հետ հարաբերությունները դժվարանում են: Երկրի համար այդ վճռական պահին հարմար առիթի սպասելով՝ Թ. Զե-

¹⁵ Օ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 36–37:

¹⁶ Հ. ԿՈՍՏՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 25–26:

¹⁷ Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, էջ 188:

¹⁸ ՏԵՍ Հ. ԿՈՍՏՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 28:

դեթը դեռ փորձում էր խաբել Ա. Վռամյանին, իսկ նրա միջոցով՝ վան-վասպուրականցիներին: Նա փորձում էր հավաստիացնել, որ կատարվող զորաշարժերն «արժեք» չունեն, որ իր վերաբերմունքը հայերի հանդեպ բարյացակամ է, եւ ինքը շարունակելու է հոր՝ ալբանացի Թահիր փաշայի հայասեր քաղաքականությունը: Սակայն նա իր հաշիվների մեջ սխալվում է, քանի որ Վանի հայությունը, առանձնապես երիտասարդությունը, միշտ զգոն էր եւ աչալուրջ հետեւում էր դավադիր նահանգապետի բացահայտ եւ ծածուկ բոլոր գործողություններին:

Ապրիլի 4-ի կեսօրին ընդհատվեցին հարաբերությունները Վանի Այգեստան եւ Քաղաքամեջ թաղամասերի միջեւ, եւ երիտասարդությունն սկսեց նախապատրաստվել զինված ինքնապաշտպանության: Փորձելով շեղել հայերի ուշադրությունը նախապատրաստվող դավադրությունից, Զեւդեթն ապրիլի 6-ին, երկուշաբթի օրը, դիմեց խորամանկության եւ հրաման տվեց, որ ամեն մարդ խաղաղ իր գործով զբաղվի՝ հավաստիացնելով, թե «ամեն ինչ հանդարտ է»: Սակայն նույն օրն սկսվեց Վասպուրականի ամենամեծ քաղաքներից մեկի՝ Արճեշ-Ականցի ջարդ ու թալանը:

Արճեշի, Արծկեի եւ Բերկրիի կոտորածները կարծես՝ Հայոց ցեղասպանության պատմության անտեսված էջերից են:

Արճեշի գավառը՝ յուր Արճեշ-Ականց կենտրոնով¹⁹ գտնվում էր Վանա լճի հյուսիս-արեւելյան ափին: Գավառի 51 (ըստ Վանի շրջանային վարչության զեկուլցի՝ 42)²⁰ գյուղերում ապրում էր 1303 տուն հայ՝ 10313 հայ ազգաբնակչությամբ, իսկ Արճեշ գյուղաքաղաքն ուներ 304 տուն հայ եւ 700 տուն թուրք բնակչություն²¹:

Արճեշը Հիրճից հետո Վանի նահանգի երկրորդ բնակավայրն էր, որը դառնում է թուրքական կառավարության կազմակերպած բարբարոսություններից ամենաշատ տուժած բնակավայրերից մեկը, որի կրած վնասներն ահռելի էին թե՛ մարդկային եւ թե՛ գույքային կորուստների առումով: Դրա պատճառները երկուսն էին. ա) այն, որ հայերն այստեղ քրդերի եւ թուրքերի հետ համեմատած կազմում էին փոքրամասնություն եւ բ) Արճեշի հայերը չափազանց մեծ հավատ են տածում իրենց կայմակամ Ալի Ռիզա (Իրզա) բեյի նկատմամբ, որը թուրք պաշտոնյային հատուկ խո-

¹⁹ Արճեշն իր մեծությամբ եւ կարեւորությամբ Վանի նահանգի երկրորդ մեծ քաղաքն էր Վանից հետո:

²⁰ Տե՛ս «Աշխատանք», Վան, 1915 թ. յուլիսի 15, թիւ 33–232:

²¹ Տե՛ս «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1924 թ., դեկտեմբեր, թիւ 2, էջ 78–79:

րամանկության մեջ կարողացել էր այնպես խաբել գավառի հայությանը, որ բնավ ենթադրել իսկ չէին կարող, որ նրա օրոք կարող էր հայկական կոտորած կազմակերպվել:

Ոճրագործ կուսակալը գավառի հայության բնաջնջումը նախատեսում է սկսել ապրիլի 6-ին՝ գավառի գյուղերից ու հեռավոր շրջաններից: Դեպքերից արդեն 3–4 օր առաջ հայտնի է դառնում ջարդերի կազմակերպման ծրագիրը, որն իրագործվում է մեծ հմտությամբ: Փրկվածների միահամուռ վկայությամբ այն բաղկացած էր չորս կետից. ա) նախատեսվում էր բնաջնջել գավառի հայության ամբողջ արական սեռը՝ սկսած պատանիներից մինչև զառամյալ ծերունիներ, բ) այրիացած կանանց, աղջիկներին եւ երեխաներին բաժանել իրար մեջ, գ) որբացած հայ մանուկներին թուրքացնել եւ դաստիարակել մահմեդականության ոգով եւ դ) կողոպտել, այրել եւ ոչնչացնել հայերի տնտեսությունը²²: Արտառոց տմարդի բնազդով իրագործվեցին ծրագրի հատկապես առաջին, երկրորդ եւ չորրորդ կետերը: Ինչպես հետագայում իր զեկուցագրում կնշեր Մուշում գերմանական առաքելության ներկայացուցիչ, ծագումով շվեդուհի՝ օրիորդ Ալմա Յուհանսոնը «Թուրքիայի կառավարությունը հրաման էր արձակել, որ հայերը (խոսքը Վանի հայության մասին է.՝ Ա. Հ.) հանձնեն իրենց զենքերը, որին հայերը մերժողական պատասխան էին տվել, հայտարարելով, որ կարող է դրանց անհրաժեշտությունը զգացվի: Դա իսկական ջարդերի պատճառ դարձավ: Հայերով բնակեցված բոլոր գյուղերը հրկիզվեցին: Թուրքերն արդեն պարծենում էին, որ ազատվել են բոլոր հայերից: Ես իմֆս դա լսեցի պաշտոնյաներից, նրանք հրեմում էին այն մտքից, որ բոլոր հայերը բնաջնջվել են»²³:

Դեռեւս ապրիլի 2–4-ը օնբաշի (տասնապետ.՝ Ա. Հ.) Ալիի եւ ոստիկանապետ Աբդուլահի միջոցով Ականց քաղաքում են հավաքում գավառի՝ Բանոն, Բերդակ, Օրորան, Աշսրաֆ, Գանձակ, Բերդաշ գյուղերի, ինչպես նաեւ Աբաղայի թվով 800 (ըստ «Кавказ» թերթի՝ 1000)²⁴ հայերին «ամալիե թաբուրներ»-ի՝ բանվորական գումարտակների անվան տակ Դիարբեքի տեղափոխելու պատրվակով: Սակայն ապրիլի 6–7-ը նրանց 50-ական խմբերով դուրս են բերում քաղաքից եւ կոտորում: Բանն այն է,

²² Տե՛ս «Աշխատանք», Վան, 1915 թ., յուլիսի 15, թիւ 33–232:

²³ Ա. Յոն ՀԱՆՍՈՆ, Աքսորյալ ժողովուրդ. մեկ տարի Հայոց պատմությունից, Երեւան, 2008, էջ 42:

²⁴ Տե՛ս «Кавказ», Тифлис, 1915, 8 июля, № 153:

որ զորակոչի նկատմամբ կասկածանք ամենեւին չկար, քանի որ հայերի հետ միաժամանակ հավաքագրում էին նաեւ թուրքերին ու քրդերին: Կոտորվածների մեջ էին Աբաղալյի առաջնորդական փոխանորդ տեր Եղիշեն, վաճառականներ՝ Նիկողոս էֆենդի Շալաջյանը, իր տղան Սարգիսը, փրոդ՝ Հարությունը, Նշան, Խոսրով եւ Սերոբ էֆենդիները²⁵:

Այն քաղաքացիները, որոնք ազատ էին «ամալյա» («համալար»՝ բանվորական – Ա. Հ.) գումարտակների ծառայությունից, նույն օրը կայմավամի անունով մեկ-մեկ կանչվում են ոստիկանություն եւ ձերբակալվում:

Ավետման նախորդ օրը՝ երկուշաբթի ապրիլի 6-ի վաղ առավոտյան կառավարության մունետիկը Քաջբերունիների երբեմնի նստավայր, 2078 հոգի բնակչություն ունեցող Ականցի (Արճեշի) հայերին ազդարարում է, որ 15 տարեկանից բարձր բոլոր հայ տղամարդիկ (ըստ ռուսական աղբյուրների՝ 10-ից՝ 80 տարեկան)²⁶՝ համաձայն սուլթանական իրադեհի, հավաքվեն հյուրմեթում (կառավարության տուն. – Ա. Հ.) եւ կշլանում (զորանոցում. – Ա. Հ.): Միաժամանակ փողոցներում շրջելով եւ տները մտնելով՝ ժանդարմներն սկսում են հայերին քշել դեպի «հյուրմեթ», որովհետեւ հրամայված էր «մութը ընկնելուն պէս բոլորը տուներեմին փաշուին»²⁷: Ընդհանուր առմամբ հավաքվում է 400-ից ավելի հայ տղամարդ (ըստ Հ. Մորգենթաուի՝ 500)²⁸: Նրանց բոլորին՝ 8–10 հոգանոց խմբերով, տանում են քաղաքից դուրս՝ Խարկին գյուղի մոտ եւ իրար կապկպելով գնդակահարում: Իսկ դիակները լցնում են գետը, կամ ծածկում ավազով: Այդ մասին դեպքերի վերապրած ականատես՝ որմնադիր Սիմոնը հիշում է. «Յանկարձ դուռը բացուեցաւ եւ շէմֆին վրայ երեսաց փաղափապեալը՝ Ալի էֆենդին: Նա մեզմէ 11 հոգի դուրս հանեց, կողք կողքի կարգով շարեց միջանցքին մէջ եւ պարանով բոլորի թելերը իրար կապեց: Մեզմէ յետոյ ուր հոգի ալ դուրս հանեցին եւ նմանապէս կապեցին: Երբորդ խումբը կազմեցաւ ինը հոգիներէ: Կարգով իրար կը կապէին այնքան մարդ, որքան որ պարանը կը բաւէր: Երբ այս գործողութիւնը վերջացաւ, բանտապետը դարձաւ հոն գտնուող 8–10 ժամաւարմներուն եւ ըսաւ. «Պունլար սիզէ թէսլիմ էթտիք. կէօթիւրին

²⁵ Տէս Ա. Դ 0, նշ. աշխ., էջ 175:

²⁶ Տէս «Кавказское слово», Тифлис, 1915, 29 апреля, №96:

²⁷ Օ. Մ Խ Թ Ա Ր Ե Ա Ն, Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, «Հայրենիք ամսագիր», Բոստօն, 1924 թ., դեկտեմբեր, թիւ 2, էջ 79:

²⁸ Տէս «Ամերիկեան դեսպան Մր. Մօրկընթաուի յիշատակները եւ հայկական Եղեռնին գաղտնիքները», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 247:

կշլայեա» (ասոնց ձեզ կը յանձնենմ, տարէ՛ք զօրանոցը): Ժամտարմները մեզ, երեմ շարժ հայերուս, 28 հոգի առջեւները ձգեցին եւ բշեցին... Քաղաքէն դուրս հանելով՝ մեզ բշեցին դէպի Խարկին գիւղը՝ քաղաքէն կէս ժամ հեռու: Գիւղին տակ հեղեղատ մը կայ, որու մէջէն կը հոսի փոքրիկ առու մը. հեղեղատը կը կոչուի Դարա-Զամին: Յանկարծ ժամտարմները մէկ կողմ քաշուեցան, հրացաններու բերանները մեզ ուղղեցին եւ կրակեցին...»²⁹:

Կոտորածն իրականացվում է Արճեշի կայմակամ Ալի Ռիզա բեյի եւ բերդապետ Ալի էֆենդիի մեղսակցությամբ: Փրկվում է լոկ 24 հոգի՝ այդ թվում հրաշքով ազատված որմնադիր Սիմոնը³⁰, որ ապրիլի 8-ին ապաստանում է Դիարբեքում գտնվող ռուսական բանակի զորանոցում³¹: Կովկասի փոխարքային կից դիվանագիտական հարաբերությունների գծով աստիճանավոր Ստոլիցյան նշում էր, որ «Դիարբեքից Հայոց ազգային բյուրոն այսօր ստացել է հետեւյալ հեռագիրը. առավոտյան Դիարբեքից եկած 23 տղամարդիկ, որոնք փախել էին Արճեշից եւ Սոսումոնից, պատմում են ռուսականության ձեռքով այնտեղի հայերի գլխովին գնդակահարության ու կոտորածի մասին, որ կատարվում է թուրքական իշխանությունների կարգադրությամբ»³²:

Ռուսական բանակի գեներալ Ն. Օգանովսկին փաստում է, որ Արճեշի կոտորածների ժամանակ քրդերը ներխուժում էին հայկական տները, բռնաբարում կանանց ու աղջիկներին, իրենց հետ տանում էին երիտասարդներին, իսկ մնացածներին եփում էին կաթսաների մեջ, գցում էին թոնիրը, ոտքերին հագցնում էին շիկացած պայտեր եւ ենթարկում էին այլ տանջանքների ու ծաղրուծանակի³³: Այդ մասին անդրադարձ է կատարում նաեւ «Աշխատանք» պարբերականը, որը մասնավորապես վկայակոչում է. «Կը մտնէին տուները, իրենց ձեռքովը ուզածնին կը վերցնէին, կանանց զարդեր եւ թանկարժէք իրեր կը թալլէին: Բռնաբարութիւններ ալ կատարեցին կանանց վրայ»³⁴:

²⁹ «Յիշատակագիր Վանայ ինքնապաշտպանութեան դէպքերուն (1915 ապրիլ-մայիս) (Օտար եւ հայ պաշտօնական վաւերագրերէ քաղուած)», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 72-75:

³⁰ Տէս Ա. ՎԵՐ. ԿՕՐԿԻՋԵԱՆ, Վասպուրականի հերոսամարտը 1915 ապրիլ 7 - 1915 մայիս 7, Յոյս եւ Լոյս, Պէյրուս, 1965, էջ 66-68:

³¹ Տէս Ա. - ԴԹ, նշ. աշխ., էջ 170-171:

³² Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանյան կայսրութիւնում, փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երեւան, 1991, էջ 338:

³³ Տէս «Русские ведомости», Москва, 1915, 9 мая, № 105:

³⁴ «Աշխատանք», Երեւան, 1916 թ. հուլիսի 23, թիւ 24:

Ապրիլի սկզբին Արճեշի 13 000-ից ավելի հայ ազգաբնակչությունից 50-ական խմբերով կոտորվեց 3000 հայ³⁵։ Հստ ամերիկացի պատմաբան Ժոզեֆ Գրինի զոհվեց ավելի քան 4000 մարդ, որոնցից շուրջ 2500-ը՝ տղամարդ էին³⁶։ Այլ տվյալներով՝ կոտորածներին զոհ դարձան 4542 հայեր³⁷։ Հնդ որում սրախողխող են լինում 2378 տղամարդ եւ երիտասարդ, առեւանգվում ու գերեվարվում են 518 կին ու աղջիկ, անհետ կորում է 693, իսկ հիվանդություններից մահանում է 953 մարդ³⁸։ Գավառի 10 գյուղերի (Անձավ, Փերոմար, Քոքն, Դատալու, Զեւէ, Կարաշալու, Շավդեան, Գեւկան, Գոմեշվան, Կրագոմ) հայ ազգաբնակչությունն ամբողջովին անհետանում է³⁹։ 1915 թ. հուլիսին կենդանության նշույլ կար միայն Ականց, Կտրած քար, Խարկեն, Բլուրմակ եւ Օրորան գյուղերում⁴⁰։

Ականցի կոտորածներին զուգընթաց ապրիլի 6-ին համընդհանուր ջարդ սկսվեց նաեւ Արծկե (Ալշավազ) գավառում, որի վարչական կենտրոնը՝ Արծկե գյուղաքաղաքն էր⁴¹։ Այստեղ ժանդարմները, «միլիսներ»ը եւ տեղական քուրդ խուժանը գյուղերի վրա հարձակվեց միաժամանակ։ Այդ գյուղերից էր 48 տուն հայ բնակչություն ունեցող Նորշնջուղ գյուղը, որտեղից 40 տղամարդ, խուսափելով կոտորածներից, ապաստան գտավ հարեւան Բիթլիսի նահանգի Մանազկերտ գավառի հայ եւ քուրդ ազգաբնակչություն ունեցող Կզըլ-Յուսուֆ գյուղում։ Ապրիլի 13–14-ին, երբ Ալշավազի կոտորածներն ավարտվել էին, գավառի կայմակամի հրամանով տեղ հասած երկու տասնյակ ժանդարմները Նորշնջուղում պատսպարված 40 հայերին իրար կապկպելով գուլից դուրս տարան եւ հայտնի ձեւերով բոլորին սպանեցին⁴²։

Մանազկերտի առաջնորդական փոխանորդ Հովհաննես քահանա Տեր-Ավետիսյանը Անենայն Հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Ե. Սուրենյանին

³⁵ Տէս ՀԱԱ, ֆ.242, ց.1, գ.23, թ. 1–14։

³⁶ Տէս REV. JOSEPH K. GREENE D. D., *Leavening the Levant*, Boston, New-York, Chicago, 1916, էջ 45։

³⁷ Տէս «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1924, դեկտեմբեր, թիւ 2, էջ 78։

³⁸ Տէս Ա. ԴՕ, նշ. աշխ., էջ 186–188։

³⁹ Տէս Օ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ, Վանի ինքնապաշտպանությունը, «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1924 թ., դեկտեմբեր, թիւ 2, էջ 78։

⁴⁰ Տէս «Աշխատանք», Վան, 1915 թ. յուլիսի 15, թիւ 33–232։

⁴¹ Արծկե, թուրքերեն՝ Ալշավազ, «Աղջեւազ, Աղլի ջեւուզ – անվանի ընկույզ», քանի որ քաղաքում շատ էին ընկույզի ծառերը։ Տէս Մ. ՔԵՇԻՇՅԱՆ, Արծկեի փրկված հայ բեկորը, Երեւան, 2014, էջ 22։

⁴² Տէս Ա. ԴՕ, նշ. աշխ., էջ 189։

ուղղված 1915 թ. մայիսի 28-ի իր նամակում ներկայացնում է Արծկեի (Ալշավազի) եւ Ականցի (Արճեշի) կոտորածների զարհուրելի պատկերը: «Հիշյալ գավառակներու մէջ ալ էրիկ մարդ չեն թողուցեր, ամենքն ալ սուրեւանցուցեր են, գեղանիներն գերի տարեր են հետերնին, իսկ անպետները փախած Բաղնոցի կողմերը կթափառին...

Արծկեի վիճակը

– Նորշենդ ունի 45 տուն հայ բնակիչ, սպանուած է 123 մարդ:
– Գզլիսուֆ 5 տուն հայ բնակիչ ունի, զոհերու թիւն է 5: Իսկ բուն Արծկեի քաղաքէն այժմ 2 հոգի միայն ազատուեր են:

– Սփանշելագործի վանքի զոհերու թիւն է 26. սպանուած է նաեւ վանքի վանահայրը՝ Եղիշէ վրդ. եւ վանքի բոլոր սրբոթիւններն ալ կողոպտեր են: Արծկեի միւս գիւղերը ամայի ըլլալու համար մինչեւ հիմա մարդ չկրցի դրկել, յետոյ միւս գիւղերու վնասները կգրեմ, երբ ստուգելու ըլլամ:

Արտիշու (Ականց) վիճակը

– Գրակոմ ունի 33 տուն հայ բնակիչ, զոհերու թիւն է 61, գերիներու թիւը 13:

– Զիրաֆլու 25 տուն հայ բնակիչ ունի, սպանուած են 50 մարդ, գերի տարուած 15 կին ու աղջիկ:

– Քոչեր 50 տուն բնակիչ ունի, զոհ տուեր են 107 անձ, գերի տարուած 22 հոգի:

– Նորշեն-բնակիչ 24 տուն հայ, սպանուած է 62 հոգի, գերի 5 հոգի, իսկ Ականց գիւղաքաղաքի զոհերու թիւը, ռուսներու պաշտօնեաներու տեղեկութիւններուն նայելու ըլլանք, 2300 անձի կհասնի եղեր»⁴³:

Հանրի Պառպին անձամբ լսելով Արճեշի հայկական գյուղերից մեկի 1915 թ. ապրիլյան կոտորածի ականատես, դեռահաս (14-ամյա) հայազգի Սառայի ահաստուտ վկայութիւնը, արձանագրում է. «Զատկի խթման իրիկունն էր: Թուրքերը մեր գիւղին մէջ խուժեցին, ...զինուած էին. այրերը հաւաքեցին, լինին եզերքը տարին, իրար կապեցին եւ հրացանի բռնեցին: Այս գործողութիւնը տեսեց, կէս օրէ վերջ ժամը մէկէն մինչեւ ժամը հինգ, եւ յաջորդ օրը նորէն ակսաւ: Ամեն իրիկուն, թուրք զինուորները կու գային կիները տեսնել, եւ իւրաքանչիւրին իր ամուսնոյն մարմինին մէկ մասը կը բերէին, ըլլայ ռաբերը, ըլլայ ձեռքերը: Եւ մանրամասնութիւնները կը պատմէին այն եղանակի մասին, որով զանոնք նահատակած էին: Երբ ալ ո՛չ այր եւ ո՛չ ալ մանչ

⁴³ Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, Նյութեր հայկական կոտորածների մասին, ՊՐՀ, 1965, թիվ 1, էջ 89:

մնաց, պէյ մը եկաւ գիւղ: Հրաման ըրաւ, որ եկեղեցիի հրապարակին վրայ հաւաքեն բոլոր կիները եւ բոլոր երիտասարդ աղջիկները: Յետոյ հրաման ըրաւ որ ամենմէն ալ բոլորովին հանուին: Երբ ասիկա եղաւ (սպաննեցին զանոնք որոնք մերժեցին), իրենց հասակին կարգովը շարեցին եւ պէյին առջեւէն անցուցին զիրենք: Քննեց զանոնք եւ շօշափեց, ինչպէս անասուններուն կ'ընեն: Մէկ կողմ առին զանոնք զորս մատնանշեց եւ բոլոր միւսները շարեցին...»⁴⁴:

Սարսափելի էր նաեւ Բերկրիի կիրճի (Գյալիի) կոտորածը: Բերկրին ունէր 110 տուն քուրդ եւ 25 տուն հայ բնակչութիւն⁴⁵: Կենտրոնական կառավարութեան հովանութեամբ էր որ ապրիլի 6–14-ը Բերկրիի կայմակամ՝ Զիա բեյը, որ վանեցի թուրք էր⁴⁶, եւ ոստիկանութեան պետ՝ Ամար բեյը հրամայեցին գյուղերի թուրք եւ քուրդ տանուտերերին կազմակերպել Բերկրիի 40 գյուղերի 7 տարեկանից բարձր 5 հազար հայերի կոտորածը եւ պատժել բոլոր այն մահմեդականներին, որոնք փրկութեան նպատակով կապտսպարեին հայերին⁴⁷: Կոպ-Մահմադ բեկի որդուն համիդեական ալայի՝ գնդի ղեկավար Թահար բեկին Նազարավա գյուղում ճաշելիս գայմագամը թունավորվեց լոկ այն բանի համար, որ նա հայերին թաքցրել էր⁴⁸: Այդ դեպքերի առիթով Շաթրի Հակոբի եւ Շաթրի Սեդրակի այրիացած ու որդեկորույս կանայք հիշում են. «Ապրիլ 7-ին, Աւետման օրը... յանկարծ լուր բերին, որ ժամտարմները շուկային մէջ հայերը կը բռնեն ու կը բանտարկեն: Քիչ յետոյ ժամտարմները սկսան տունները մտնել եւ դուրս քաշել տղամարդիկ: Մինչեւ այդ ատեն մենք լուր չունէինք, թէ գիւղերու մէջ ինչեր կատարուած են: Յետոյ իմացանք, որ գայմագամը եւ ժամտարմայի հրամանատարը զօրով մտած են Պատիկ գիւղը ու Գործոք ու բոլոր տղամարդիկ կոտորած են: Լուր հասաւ նաեւ, որ Բերկրի ձորի մէջ աշխատող հայ զինուորները կոտորուած են եւ դիակները գետը նետուած են: Նման լուրեր մեզ կը բերէին մեզի ծանոթ փրտերը, ասելցնելով որ բոլոր հայերը պիտի կոտորուին: Սարսափը մեզ պատեց: Վազեցինք դէպի բանտ մեր մարդիկ տեսնելու համար, բայց արգիլեցին: Յաջորդ առաւօտ փրտերէն իմացանք, որ մեր մարդիկ կրօնափոխ եղած են, որով անոնց կեանքը պիտի խնայուի: Սակայն մենք մտահոգ էինք, որովհետեւ մեր տղամարդիկ բանտարկուած կը մնային:

⁴⁴ Հ. ՊԱՌՊԻ, *Սարսափի երկրին մէջ. Նահատակ Հայաստան*, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 118–119:

⁴⁵ Տէս «Հայրենիք ամսագիր», Բօստօն, 1924, դեկտեմբեր, թիւ 2, էջ 81:

⁴⁶ Տէս Ա. ԴՕ, նշ. աշխ., էջ 179:

⁴⁷ Տէս ՀԱԱ, ֆ.242, ց.1, գ.7, թ.12:

⁴⁸ Տէս Ա. ԴՕ, նշ. աշխ., էջ 181:

Իբր թէ կրօնափոխութեան համար զայնազամբ գրած էր վալիին եւ կը սպասէր հրամանի, զանոնք ազատելու համար... Անցան ուր օրեր: Տեսակցութիւն մեր մարդոց հետ արգիլուած էր: Ամեն օր, ամեն կողմէ, մեզի կը հասնէին ջարդերի եւ սպանութիւններու լուրեր: Վայրագութեան ենթարկուած կիներ եւ երեխաներ կառավարութեան դուռը կը դիմէին, բայց կը հալածուէին: Օր մը, Տէր Յուսկան Որդու սարէն բռնեցին ու բանտ բերին 20–25-ի չափ հայեր, որոնք Պատիկ գիւղէն եւ Գործոթէն էին եւ կոտորածէ վախճալով սարերը փախած էին: Բանտարկեալներու թիւը հասաւ 70-ի: Միայն մեր, Բերկրի գիւղէն, 25 տունէն բանտարկուած էին 32 տղամարդ: Ապրիլի 15-ին ժանտարմայի հրամանատարը գիւղերէն վերադարձաւ: Մենք զգացինք, որ սեւ օրը հասաւ: Անցաւ գիշեր մը եւս. սեւ սուգ իջաւ մեզ վրայ: Բանտը դատարկուած էր եւ մեր տղամարդիկ չկային: Բարձրացաւ ընդհանուր լաց ու կոծ: Այս ու այն կողմ կը վազէինք, ծանօթ փրտերուն կը դիմէինք մեր մարդոց մասին լուր առնելու համար: Անոնք ֆարացած էին, պատասխան չէին տար: Կօլօտ Կամուրջ ... փսփսացին մէկ ֆանի փրտեր: Մեզմէ մէկ ֆանիները վազեցին հոն եւ վերադարձան: Կամուրջի ֆարերը թարմ արիւնով ներկուած էին... ամեն բան վերջացած էր... Անցաւ երկու օր. սկսան կողոպտումներ եւ առեւանգումներ. մտնողը կը մտնէր, տանողը կը տանէր. արգիլող չկար: Վայրագութիւնները եւ ռնրագործութիւնները սովորական դարձան: Պատմել սկսան ռնրագործութիւններուն մասնակցող ժանտարմները: Պատմեց նաեւ միլիա Իսօյի Թէլուն, թէ ինչպէս բանտարկուած հայերը իրար կապկպած տարան Կօլօտ Կամուրջին վրայ, գնդակահարեցին, սրախողխող ըրին եւ կամուրջէն վար նետեցին, թէ ինչպէս Գափոյի Փանոսը եւ Յովսէփը կենդանի գետ նետեցին եւ երբ անոնք բռնեցին գետի կամուրջի ֆարերէն, այն ատեն ֆանի մը գնդակներ արձակուեցան եւ երկու եղբայրները խորխորատի մը մէջ անհետացան: Պատմեցին, որ այդ 70 հոգիէն ոչ մէկ անձ կրցաւ ազատուիլ, որ կրնար իբրեւ վկայ պատմել աշխարհին Կօլօտ Կամուրջին վրայ կատարուած եղեռնը... Անկէ յետոյ օրեր շարունակ փրտեր լուր կը բերէին, թէ Տէր Յուսկան Որդու վանքի եւ Փշի-Գումբէթ գիւղի մօտ Բանտի-Մահուն ավիւր նետած էր ասոր կամ անոր դիակը...»⁴⁹:

Բերկրիի գավառի հայերի կոտորածը տեղի ունեցած ապրիլի 4–15-ը՝ մեծ մասամբ 16 կմ երկարութեամբ Բերկրիի կիրճում (Գյուլիում): Բերկրի մոտ՝ Բանդիմանու գետի ափին գնդակահարվեց ու գետը նետվեց 1000 հայ:

⁴⁹ «Յիշատակագիր Վանայ ինքնապաշտպանութեան դէպքերուն (1915 ապրիլ–մայիս) (Օտար եւ հայ պաշտօնական վաւերագրերէ քաղուած)», էջ 83:

Միայն Աբաղայի հաշան (հազան) գյուղը, որն ուներ ընդամենը 60 տուն բնակիչ, տվեց 80 զոհ: Իսկ գյուղի տներից միայն մեկը, «Ուստա Մկոյի» տունը տվեց 12 տղամարդ զոհ⁵⁰: Նույն ժամանակահատվածում Բերկրի գավառի (Պստիկ գյուղ եւ Գործոթ) հայերին եւ այնտեղ աշխատող հայ «ամալեաներին»՝ 50–100-ական խմբերով հավաքեցին Բերկրիի «Կոլոտ»՝ քարե ամենանեղ կամրջի մոտ եւ բոլորին կոտորելով գցեցին գետի անդնդախոր կիրճը: Դեպքերի ականատես-վերապրած Աբաղայի Եկամալ գյուղի բնակիչ Մուշեղ Մկրտչյանը հիշում է, որ դիակներն այնքան շատ էին, որ՝ «Բանտի Մահու գետը դեռ չէր կլլած բոլորը, ժամտարմները ժամանակ չէին ունեցած ամենքը գետը նետելու եւ շատ դիակներ հերթի կը սպասէին»⁵¹:

Բացի այդ, հարուրավոր տղամարդկանց միմյանց կապելով գցեցին ջրհորների մեջ ու խեղդեցին, իսկ կանանց եւ երեխաներին լցրին Վանա լիճը եւ մերձակա գետերը «այնպես, որ այդ լճակների եւ գետերի ձկներն այլևս չէին կարողանում մարդիկ ուտել»⁵²:

Միայն 3000 երիտասարդների եւ 3000 երիտասարդ կանանց ու աղջիկների է հաջողվում փրկվել կոտորածներից եւ պատսպարվել Լիմ կղզում⁵³: Ամենայն Հայոց աթոռիկոս Գեւորգ Ե.-ին ուղղված 1915 թ. ապրիլի 14-ի խնդրագրում Լիմ կղզում ապաստանածները նշում էին. «Ազգանագեան զարմի ամենքը մէկ հարուածով յարմատէ կոտորեցան, աւերակ ամայացեալ անապատացեալ երկիր կուլայ... Հինգ տարեկան մանուկէն մինչեւ հարիւրամեայ ծերունին սրախողխող եղան, հարսունք եւ կուսանք միահամուռ գերուեցան, գիւղ եւ դաշտը, լեռ ու ձորը, նկուղ ու հորը լիքն են հայոց դիակներով, գայլեր ու գազաններ յագեցան հայոց արիւնով, գետեր եւ աղբիւրներ կարմիր փոխուած են, սակայն տակաւին մարդ գազան թիւրք կառավարութիւնը չզոհանար, չյագենար, դեռ կը փնտռէ, դեռ կորուն՝ նկուղներէն՝ ձոր ու փոսերէն աղուէսներու պէս դուրս կը հանէ ու կխողխողէ... Ա՛հ, սա (այսինքն՝ Օսմանեան պետութիւնը) փտտած եւ մէջ պարապ մի ծառ էր, ինչո՞ւ ռուսական մի թեթեւ հովն ալ այսֆան ուշացաւ: Սահմաններ պարապ են, ուժ չկայ Վանի մէջ, եթէ ռուս կառավարութիւնը զբաղուած է, գէթ երկու կամ

⁵⁰ Տէս անդ, էջ 79–81:

⁵¹ Օ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ, Վանի ինքնապաշտպանութիւնը, «Հայրենիք ամսագիր», Բօստօն, 1924 թ., դեկտեմբեր, թիւ 2, էջ 81:

⁵² Ե. ԳԵՂԱՄԵԱՆՅ, Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը, մաս 2-րդ, Բաքու, 1915–1917, XX դ., էջ 625:

⁵³ Տէս անդ, էջ 626–627:

երեմ հազար մեր համարին եղբայրներէն մեզ օգնութիւն փութացնելու շնորհ ու գթութիւն թող չզլանայ նոյն ֆրիստոնեայ պաշտպան հօգօ կայսրութիւննեղ-ջիւրներու ոտներով եւ արծուի թելերով»⁵⁴։

Բերկրիի Գործոթ գլուղի կոտորածաների մասին Ռ. Շատիրյանը, որը կամավորական ջոկատների կազմում Բայազետից շարժվում էր Վան, հիշում է. «...Գործոթի ամբողջ ազգաբնակչությունը գոնականհարվել է, մի մասը հրապարակում, մի մասը եկեղեցում, մի մասն էլ տներում։ Դիակների վրայից հանվել է նրանց հագուստը... Մահացածների դիակներն ընկած են փողոցներում, կացարաններում եւ եկեղեցու բեմի վրա։ Ընկած մնալով երկու շաբաթ, ուռած եւ կապտած, այդ դիակները տարածում էին աներեւակայելի գարշահոտություն։ Գյուղում մնացել էր միայն 90-ամյա մի ծեր կին, որը 12 օր անց էր կացրել առանց սննդի։ Թուրքերը միայն նրան էին խնայել, թողնելով նստարանին՝ տասնյակ սպանված մտերիմների եւ ազգականների մեջ»⁵⁵։

Բերկրիում կատարված դաժանությունների մասին սարսափով է արձագանքում ոռու կազակ Ֆ. Ն. Ելիսեևը, որը նշում է, թե Բերկրիի կիրճում «...խիտ եւ արատավորված ընկած էին մարդկանց դիակներ... Պատկերն էլ ավելի սարսափելի էր, քան այն թվում էր վերելից։ Կանայք եւ երեխաները, առանձին-առանձին եւ փոքր խմբերով, հավանաբար ընտանիքներով, փոված էին կիրճի ամբողջ ճանապարհի երկայնքով... Բոլոր մեծահասակները՝ կտրած կոկորդներով էին, տղամարդիկ՝ հետեւում կապած դեմքերով, երեխաները սուր մուրներով գլխից սպանված։ Բոլոր դիակները հրկիզված էին։ Երիտասարդ հայուհիները բռնաբարված էին եւ սառած. մահացել էին ամոթաբեր դիրքերում՝ իրարից հեռացված ոտներով եւ ծոմոված ծնկներով՝ մինչեւ գոտկատեղը մերկացած մարմիններով... Բռնաբարելով կնոջը՝ յուրաքանչյուր ֆուրդ, հավանաբար, միաժամանակ կտրել է իր գոհի կոկորդը։ Պատկերը սարսափելի էր եւ ամոթալի...»⁵⁶։

Բերկրիով դեպի Վան իրենց վերադարձը մռայլ գույներով են ներկայացնում նաեւ ամերիկյան բողոքական քարոզիչներ՝ էրնեսթ Շարրոն եւ Լոնդոնի Լորդ Մեյրի գաղթականների օգնության հիմնադրամի Թիֆլիսի ներկայացուցիչ՝ Բեքհաուսը, նշելով, որ «երբ հասանք Բերկրիի հովիտը... այդ շրջանի մեջ տեսանք թուրքերի եւ ֆրդերի գործադրած սպանդի սարսա-

⁵⁴ «Արարատ», էջմիածին, 1915 թ. փետրվար-մարտ, էջ 150։

⁵⁵ Տէս Ր. ШАТИРЯНЪ, Краткій очеркъ дѣятельности армянскихъ добровольческихъ дружинъ 1914—1916 гг., «Армянскій вѣстникъ», Москва, 1916, № 13, էջ 6։

⁵⁶ Տէս Փ. ЕЛИСЕЕВ, Казаки на Кавказском фронте 1914—1917, Москва, 2001, էջ 130։

փագդու նշաններ: Ես նախապես ամբողջականորեն չէի կարողացել ըմբռնել տեղի ունեցած կոտորածի տարողությունը: Մեր նախկին ուսուցիչներից՝ Կարապետը... կարողացավ ներկայացնել որոշակի մանրամասնություններ, որոնց մասին նախապես չէի լսել, ըստ որի 1915 թ. օգոստոսի 5-ին հինգշաբթի օրը, կեսօրից հետո, մեր խումբը հասավ Բերկրի... Այդ նույն գիշեր նամփան արդեն փակված էր եւ 6000–8000 հայեր, (որոնց մեծ մասը կանայք եւ երեխաներ) մորթված էին ամենայն սառնասրտությամբ... Մոտավորապես 15 մղոն երկարությամբ ձգվող ճանապարհին եւ նրա երկու կողմերում թափված էին ամեն տեսակի հագուստներով, կոշիկներով, գլխաշորերով կմախֆներ, կամ ոսկորներ, կամ գանգեր, որոնք մեկ տարի առաջ մարդ արարածներ էին, տկար արարածներ, որոնք կյանքի այդ խենթ մրցմանն էին կարողացել տոկալ...»⁵⁷:

Կատարված սպանությունների, ներխուժման եւ վայրագությունների առիթով Մանազկերտի առաջնորդական փոխանորդ Հովհաննես քհն. Տեր-Ավետիսյանը Մանազկերտի կառավարական գանձապահ եւ Մուշի առաջնորդական նախկին քարտուղար Նազարեթ Մարտիրոսյանի հետ բողոքեց Մանազկերտի կայմակամ Իբրահիմ խալիլին՝ պահանջելով միջոցներ ձեռք առնել տեղի հայոց պաշտպանության համար: Վերջինս տեղեկացնում է, որ ինքն արդեն այդ մասին հեռագրել է կուսակալին եւ ստացել պատասխան՝ հետեւյալ բովանդակությամբ. «Կայսերական իրադեպով առայժմ Վանի վիլայեթին կը վերաբերի այդ կարգադրությունը եւ Վանի շրջանի ժանդարմները իրատեմ ունին հետապնդել եւ ուր գտնեն իրենց գաւառի հայերը իբրեւ յանցաւորի պատժել, ինչ կը վերաբերի մեր վիլայեթին, քանի որ հայերի կողմից որեւէ խլրտում նկատելի չէ, այդպիսի դէպքեր տեղի ունենալ չեն կարող»⁵⁸:

Կուսակալի պաշտոնական հեռագիրը փաստորեն վկայում է, որ ջարդերը թույլատրված էին սուլթանական հրամանագրով եւ նախապես պաշտոնական վավերացում էին ստացել միայն Վանի նահանգում:

*Արճեշի, Արծկեի, Դատվանի կոտորածների մասին հիշատակություններ են պահպանվել նաեւ բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերում*⁵⁹:

⁵⁷ Ավելի հանգամանորեն տես «The Missionary Herald», Volume CXIII, London, 1917, February, Number 2, էջ 68–69:

⁵⁸ Ա. Դ0, նշ. աշխ., էջ 190:

⁵⁹ Տես Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո, Երեւան, 1996, էջ 17:

Արճեշի, Ալջավազի եւ Բերկրիի գավառների հայկական կոտորածներն ահարկու էին: Ըստ Ա. Սաֆրաստյանի վկայության (Լոնդոնի «Արարատ» պարբերականի (1916 թ. հունվար)՝ ապրիլի 16–18-ին Արտիշուի (Ականց) եւ Ալջավազի 80-ից ավելի հայկական գյուղերում ընդհանուր առմամբ կոտորածներին զոհ գնաց շուրջ 24 000 հայ⁶⁰:

Այսպիսով՝ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայերի զանգվածային կոտորածներն առաջին հերթին սկսվում են Վանի նահանգից, այն դեպքում, երբ մյուս նահանգներում (բացառությամբ Զեյթունի) տեղի են ունենում ավելի ուշ՝ մայիս-հունիս-հուլիս ամիսներին: Նպատակը՝ օր առաջ Վան-Վասպուրականի հայերին կոտորելն էր, որովհետեւ այդ նահանգն ավելի մոտ էր ռուսական եւ պարսկական սահմաններին, եւ անհրաժեշտության դեպքում ռուսական զորքերը կարող էին գրավել այն: Արճեշի, Արծկեի եւ Բերկրիի ջարդերը, որոնք գործադրվում էին կայմականների, ոստիկանության, ժանդարմերիայի, «միլիսներ»ի եւ մահմեդական խուժանի մասնակցությամբ, իրենց բնույթով միանգամայն տարբերվում էին նախկին կոտորածներից: Դրանք իրականացվեցին՝ ա) արական սեռը ոչնչացնող ջարդերով, բ) երիտասարդ կանանց, գեղեցիկ աղջիկների, մանկահասակ երեխաների գերեվարմամբ եւ գ) բնակչությանը ապրուստի միջոցներից զրկվելով եւ տարափոխիկ հիվանդություններ տարածելով: Զարդերն ուղեկցվում էին նաեւ գույքի, մթերքների կողոպուտներով, առեւանգումներով, ավերածություններով եւ այնպիսի վարպետությամբ ու դավադիր եղանակով, որ համարյա ոչ մի գավառ զերծ չմնաց կոտորածներից եւ գրեթե ոչ ոք չփրկվեց:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Կոտորած, ջարդ, կայմական, ոստիկան, ժանդարմ:

РЕЗЮМЕ

После вспыхнувших 29 марта 1915 г. армяно-курдских столкновений в районе Шатаха, губернатор Вана Т. Джевдет по-прежнему продолжал свои от-

⁶⁰ Տե՛ս Ճ. ՊՐԱՅՍ ԴԵՐԿՈՄՍ, Անգղիական կառավարության կապոյտ գիրքը Հայկական Մեծ եղեռնի մասին (1915–1916), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 75:

ношения с армянским руководством Ванской провинции и давал свои «братские» гарантии на пути к установлению мира совместными усилиями между армянами и курдами. Однако 4 апреля отношения общение между районами Вана Айгестан и Кахагаметч были разорваны, и молодежь начала готовиться к вооруженной самообороне.

В годы Первой мировой войны массовые убийства армян в первую очередь начались в провинции Ван, а, в данном случае, в остальных областях (кроме Зейтуна), они произошли позже, в мае-июне-июле. Причина — заблаговременно, организовать истребление армян Ван-Васпуракана, поскольку эта провинция находилась наиболее близко к русским и персидским границам, и русские войска могли в случае необходимости занять ее. Резня армянского населения Арчеша, Арцке и Беркри, произошедшая 6–15 апреля в 1915 году, является одной из забытых страниц истории геноцида армян. Она была осуществлена согласно указу турецкого правительства, при участии каймакамов, полиции, жандармерии и мусульманской толпы и по своему характеру весьма отличалась от предыдущих погромов.

SUMMARY

Following the outbreak of Armenian-Kurdish clashes on March 29, 1915, in the Shatakh region, the governor of Van, T. Cevdet, continued his dialogue with the Armenian leadership of the Van province, offering assurances of reconciliation and peacebuilding through joint efforts between Armenians and Kurds. However, by April 4, relations between Aygestan and Kahagamech districts of Van deteriorated, prompting youth to mobilize for armed self-defense.

During the onset of the First World War, massacres targeting Armenians commenced in the Van province, preceding similar atrocities in other regions (excluding Zeytun), which occurred in subsequent months, namely May, June, and July. The strategic proximity of Van Vaspurakan to the Russian and Persian borders precipitated the government's orchestration of Armenian extermination efforts in anticipation of potential Russian occupation. The massacre of the Armenian populace of Archesh, Artsk, and Berkri from April 6 to 15, 1915, represents a lesser-known chapter in the annals of the Armenian genocide. Executed pursuant to governmental decree, these atrocities involved the collusion of local authorities, police, gendarmerie, and Muslim militias, distinguishing them from earlier pogroms in their scope and method.